

УДК 321.64

Шумський Л. М.

Харківський національний  
університет імені В. Н. Каразіна**„ВІДПОВІДЬ КЕМПНЕРУ” КАРЛА ШМІТТА ЯК ІСТОРИЧНИЙ УРОК  
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ „ОСТАННЬОГО  
ВЕЛИКОГО КЛАСИКА”**

*Коментар фрагментів маловідомої вітчизняному дослідникові роботи Карла Шмітта „Відповідь Кемпнеру” (заступникові головного обвинувача на Нюрнберзькому процесі) – спосіб показати, застосувавши першоджерела, науково-теоретичну обґрунтованість розумових стратегій „останнього великого класика” щодо розуміння філософсько-правової значущості інститутів державного ладу в дусі часу, а також схарактеризувати політико-дидактичні аспекти в інтелектуальній спадщині вченого, актуальні для специфіки українського дискурсивного простору.*

**Ключові слова:** держава, простір, політична дидактика, міжнародне право, політична компетенція.

Шумский Л. М.

**„ОТВЕТ КЕМПНЕРУ” КАРЛА ШМИТТА КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ УРОК  
ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВОЙ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ „ПОСЛЕДНЕГО  
ВЕЛИКОГО КЛАССИКА”**

*Комментирий фрагментов малоизвестной отечественному исследователю работы Карла Шмитта „Ответ Кемпнеру” (заместителю главного обвинителя на Нюрнбергском процессе) – способ показать в первоначальном контексте научно-теоретическую обоснованность мыслительных стратегий „последнего великого классика” на понимание философско-правовой значимости институтов государственного устройства в духе времени, а также охарактеризовать политико-дидактические аспекты в интеллектуальном наследии ученого, актуальных для специфики украинского дискурсивного пространства.*

**Ключевые слова:** государство, пространство, политическая дидактика, международное право, политическая компетенция.

Shumsky L.

**„ANSWER TO KEMPNER” BY KARL SCHMITT AS A HISTORICAL LESSON OF  
PHILOSOPHICAL, LEGAL AND POLITICAL COMPETENCE OF  
„THE LAST GREAT CLASSIC”**

*Commentary of fragments of little-known to domestic researchers of Karl Schmitt work „The Answer to Kempner” (the chief prosecutor deputy at Nuremberg judgment) is a way to show scientific-theoretical validity of cogitative strategy of „the last great classic” in an initial context on understanding of the philosophical and legal importance of institutes of a state system in the spirit of the times, and also to characterize political and didactic aspects in the intellectual heritage of this scientist, which are actual for specifics of Ukrainian discourse space.*

**Key words:** international law, political competence, political didactics, space, state.

Значущі події, які профілюють сучасне нормативне знання, відображають зміни у свідомості людини, її прагнення зрозуміти причини та пояснити динаміку процесів, що відбуваються. За теперішньої величезної кількості інформації важливо вміти зробити правильний вибір, підпорядкувавши його

при цьому принципу розумного нагального застосування.

Для опанування нового матеріалу потрібний час, щоб органічно пройти вже подоланий західними та російськими вченими шлях, вибираючи природний взаємозв'язок ідей у міру їхнього розгортання в часі, уникаючи при цьому *acta agere*. Ми, як це було найчастіше в історії петрівської Росії й незалежної України, перебуваємо в становищі змушених наздоганяти, що зумовлює

специфіку засвоєння гуманітарних ідей Заходу в українському духовному просторі.

Професійна культура в політиці допомагає стратегічно правильно визначити подальші тенденції розвитку сучасної держави. На основі конкретного організувального мислення знання може стати владною силою, силою маніпулювання та панування. „Коли йдеться про політичну компетенцію, природно порушують питання політичної освіти й політичної дидактики як основи практики, спрямованої на цілеорієнтоване навчання” [1, с.173].

У зв'язку з цим слід зазначити, що в останні роки на пострадянському дискурсивному просторі чітко простежуються симптоми ренесансу й реабілітації забутих імен, які стали для широких кіл культовими фігурами. Як для Росії, так і для сучасної України, нехай і з часовим проміжком понад два десятиліття, „одним із таких заново віднайдених класиків – причому на перший погляд доволі несподівано – стає видатний німецький правознавець та історик Карл Шмітт” [2, с.9]. Різномісний інтерес до засвоєння й концептуалізації ідей К. Шмітта зумовлений значним впливом, який продовжують справляти його розумові стратегії на розуміння ролі й значущості інституту політичного ладу суспільства. Звернення до першоджерел К. Шмітта викликане в цій статті потребою наблизитися до розуміння політико-дидактичних аспектів в інтелектуальних традиціях минулого.

Робота має на меті познайомити українського читача з фрагментами листа К. Шмітта „Відповідь Кемпнеру”, що відзначається, на наш погляд, високим коефіцієнтом як актуального, так і багато в чому дискусійного для української політології контексту.

Поставлене завдання ми вбачаємо в тому, щоб у форматі статті прокоментувати, як філософ, історик і правознавець-міжнародник К. Шмітт дає „відкритий урок” із теми „Великий простір” – надзвичайно складного комплексного поняття політичного дискурсу. (Професор Р. Кемпнер, заступник головного обвинувача на Нюрнберзькому процесі, провадив допит К. Шмітта, який перебував під слідством. Основне питання Р. Кемпнера полягало в тому, якою мірою ідеї вченого сприяли формуванню гітлерівської теорії „великого простору”).

Для розкриття теми цієї статті передбачено проілюструвати позицію та поведінку К. Шмітта як ученого-теоретика, котрий намагався дати оцінку тому, що відбувалося

в Німеччині, певною мірою політичного романтика, який ідеалізує владу, за якої живе, а також схарактеризувати політико-дидактичні аспекти розумового комплексу під назвою „Шміттiana”, одним із ключових понять якого в науковому обігу є „політична компетенція”.

Передусім необхідно зауважити, що визначення „великий простір” придумане не К. Шміттом, а існувало ще з 1923 р. „Великий простір” не є чією-небудь монополією й залишається надзвичайно багатозначним поняттям. Текст листа „Відповідь Кемпнеру” показує докладені К. Шміттом зусилля до того, щоб пояснити за допомогою засобів і методів професійних наукових знань своє бачення „великого простору”: „Моя діяльність являла собою науково-дослідну роботу, яка не припинялася ні за яких умов, і кожний отриманий результат служив додатковим поштовхом для подальшого пізнання. Цю позицію, засновану на чіткому науковому мисленні, я висловив досить конкретно в передмові до моєї наукової доповіді „Völkerrechtliche Großraumordnung” („Міжнародно-правове врегулювання великого простору й заборона на інтервенцію територій іноземних держав. До питання поняття „рейх” у народному праві”), сказавши про себе особисто й про працю: „Ми є мореплавцями в широкому морі, і будь-яка книга може бути не більш ніж вахтовим журналом”” [3, с. 453].

Тим самим німецький учений підтверджує своє дистанціювання від будь-якої політичної настанови та будь-якого політичного режиму. Щодо проблеми „великого простору” в міжнародно-правовій науці К. Шмітт ішов шляхом аргументованих наукових спонукань, не звертаючи увагу на те, сприймають його погляди на політичну ситуацію дня оплесками чи кваліфікують як наклеп: „Політичний інтерес, який правителі й режими, котрі змінюють один одного, знаходять у політичних теоріях, також безперервно змінюється” [4, с.453]. Очевидно, що кожний науковий дослідник стикається таким чином із протилежними фронтами.

Як талановитий дипломат К. Шмітт намагається уникати конфліктів, небажаних колізій, щоб не потрапити під ніж своїм убивцям. Йому нічого не залишалося, як сподіватися, що розумовий імпульс і методичне закріплення аргументів захистять наукові рецепції від порівняння з політичною пропагандою. Так, щоб дати переконливу відповідь на питання, якою мірою його робота сприяла теоретичному

обґрунтуванню гітлерівської політики великого простору, К. Шмітт говорить кілька слів про особисті зв'язки із загарбницькою політикою гітлерівського режиму. При цьому він підкреслює, що за 12 років політичної влади Гітлера ніколи не був йому відрекомендований, „жодного разу не подавав йому руки, не здійснював для цього спроб, нікого не просив і не відчував бажання. Я ніколи не розмовляв із Гітлером, Геббельсом, Борманом та іншими вищими урядовцями. Геринга я не бачив із 1936 року. У 1936 році я єдиний раз бачився з Ріббентропом та обмінявся з ним кількома незначними фразами” [4, с. 454]. З 1936 р. К. Шмітта ніхто не просив виступити як експерта ні на партійному рівні, ні для вермахту, ні з економічних чи промислових проблем. Він ніколи не давав порад або консультацій, які могли б хоча б непрямо бути пов'язаними із загарбницькою політикою Гітлера, та ніколи не брав участі в прес-конференціях і подібних заходах, ніякої інформації чи інструкцій не одержував. Під час війни К. Шмітт не обіймав посад і постів ні у військовій прокуратурі, ні у військовому трибуналі та йому цю роботу і не пропонували.

У „Відповіді Кемпнеру” К. Шмітт нагадує, що отримав можливість виступати з доповідями за кордоном після того, як був обмовлений у грудні 1936 р., тільки в січні 1942 р., „коли Гімmlер і його оточення стали виявляти невпевненість у відносинах з іншими країнами й визнали, що правильніше буде не ігнорувати, як це було раніше, запрошення юридичних факультетів і академій послухати мої доповіді” [4, с. 455]. За свідцтвами відомих закордонних і німецьких учених, які слухали виступи К. Шмітта, він поводився завжди дуже обачно та всі його поїздки з доповідями мали лише науковий характер.

Далі в листі сам К. Шмітт констатує той факт, що ніколи не одержував орденів від гітлерівського режиму й урядів інших країн, що в нього не було свого інституту й він жодного разу не ставав ректором або деканом, ніколи не мав ані службового, ані особистого автомобіля, ніколи не був власником будинку чи земельної ділянки, ніякого майна, крім бібліотеки, він не мав.

Переходячи до одного з головних пунктів обвинувачення на свою адресу, що він нібито теоретично обґрунтував гітлерівську загарбницьку політику, К. Шмітт блискуче демонструє в поясненні свою аналітичну

силу. „Гетерогенна суміш, яку можна розчленувати на три компоненти:

- партійна доктрина, світогляд Гітлера, викладені в його роботі „Моя боротьба”, специфічно біологічна теорія життєвого простору й раси;

- апологетична преса, що розкриває теми морського, повітряного, сухопутного права війни, окремі питання вторгнення в Польщу та інші країни, питання нейтралітету;

- окрема група СС, яка пропагує через свої друковані органи ідеї нацизму” [4, с. 456].

Що стосується поняття „простір”, то К. Шмітт відкидав біологічні точки зору й аргументи та уникав згадувати про расу, оскільки використання цього багатозначного поняття тоді було винятково привілеєм Гітлера. К. Шмітт відзначав, що всі органи, які займалися контролем преси й літератури, ставилися до нього з недовірою, ворожістю, відчували невпевненість і при цьому демонстрували толерантність. „Прихильники Гітлера оголосили мою працю непотрібною та шкідливою, аргументуючи це тим, що „щирий” націонал-соціаліст має знати один основоположний твір „Mein Kampf”, що в цій книзі міститься програма захоплення російських земель і знищення Франції, при цьому нічого не говориться про „великий простір”” [4, с. 457].

Історія продукує свої власні апорії: щоб влада могла виконувати свої функції, потрібна віра. К. Шмітт пояснює в листі, чому поняття великого простору саме собою підходило нацистам. Уся річ у тім, що зі своєю манією величності будь-яке слово, яке містить компонент „великий” (Groß), вони пов'язують із собою. „Але з переконанням, що вони та їхні справи безпрецедентні, у них достатньо політичного інстинкту, щоб відчуті протилежність понять „великий простір” і „життєвий простір”, усвідомити небезпеку, яка загрожує ідеї „життєвого простору” з боку науково-критичного розуміння ідеї простору” [4, с. 457].

Цікавим є сам факт появи у видавництві роботи К. Шмітта „Міжнародно-правове врегулювання великого простору”, основний зміст якої декларував заборону окупації чужих територій і став відверто небезпечним для всієї теоретичної доктрини гітлерівців. Річ у тім, що це була доповідь К. Шмітта, виголошена на початку 1939 р. на засіданні, присвяченому 25-річчю Інституту міжнародного права м. Кіля; опублікований у збірнику „Німецького правового видавництва” матеріал став на загальний подив у

середині квітня відомий у Німеччині завдяки докладному коментарю в „Times” і „Daily Mail”. „Таким чином, як спеціальне видання, він не був похований разом із іншими доповідями засідання. Такий спосіб публікації допоміг мені уникнути партійної цензури” [4, с. 458].

Очевидно, що К. Шмітт бачив безумовно хибні погляди щодо трактувань теорії „великого простору”, оскільки був свідком того, як на початку 1940 р. група функціонерів СС амбіційно прагнула стати інтелектуальною елітою й створити тип німецького „Braintrust” (мозкового центру); і водночас експерти були змушені поширювати ідеї „великого простору” в дусі гітлеризму. Виконання важко сумісних завдань призвело до внутрішніх протиріч, що явно проглядалося, коли мова заходила про поняття „великого простору”. „З одного боку, можна було привласнити нову цікаву тему, але, з іншого боку, існувала ідея гітлерівського „життєвого простору”, яку підносили, де це тільки було можливо, з наростанням при цьому найжорстокішого расистського біологізму” [4, с. 461].

Через зимові поразки на Східному фронті зроста невпевненість у таборі німецького командування та виникла потреба в більш надійному ідеологічному фундаменті, ніж примітивні ідеї, які застрягли в минулому столітті. Згадане внутрішнє протиріччя також відобразилося на тактиці сприйняття міжнародно-правового вчення К. Шмітта про великий простір. З одного боку, шміттівське вчення стало досить відомим, щоб розробляти його лише в дусі гітлеризму, з іншого боку, його теорією не можна було просто займатися без посилання на джерело, що змушувало опонентів чітко відмежовуватися від нього задля оригінальності власних ідей.

Одним із аргументів на свій захист К. Шмітт називає публікацію В. Беста в юридичному тижневику „Deutsches Recht” (1940 р.). Керівник групи експертів СС виступив проти теорії К. Шмітта, відкинув її як антинародну й вимагав, щоб ішлося не про „міжнародно-правовий лад”, а тільки про „народний лад”, вилучивши слово „право”. При цьому В. Бест говорив, що „у Шмітта як у першого „прагматичного” юриста була можливість, об’єднавши правове поняття великого простору з поняттям міжнародного права, підготувати першокласне теоретичне обґрунтування для поховання феномена держави, але він цієї можливості не скористався” [4, с. 476].

(Коли К. Шмітт розробляв тему „великого простору”, він відкрив для себе, що нині поняття держави, яке сформувалося в минулих століттях, зазнає об’єктивного впливу народного права й подальшого перегляду з позицій міжнародно-правової науки. Такий умовивід К. Шмітт пов’язував із тим, що питання врегулювання простору трактувалися раніше винятково в межах держави як територіально відокремленої єдності з певним персональним пануванням, яка (за К. Шміттом) належить до поняття „великого простору”). Тому напади В. Беста є фактичним доказом того, що вчення К. Шмітта не надихало нацистів: „Міжнародно-правовий характер організації великого простору дозволив би суб’єктам міжнародного права укладати тимчасові договори з народом, який править великим простором. К. Шмітт не розуміє, що порядок великого простору вже заміняє міжнародне право й негативна прагматика забороняти інтервенцію інших держав має бути скасована. Будь-яка позиція, походження якої не пов’язане з життєвою потребою народу, є „ворожою й життєзнищувальною”” [4, с. 476].

Осторонь від резонансної дискусії щодо теми „великий простір” не залишився також професор права Р. Хен, який опублікував 1941 ро. статтю під назвою „Полеміка з Карлом Шміттом”. Робота була написана ґрунтовно, але провалилася через несумісність біологічно-расистського „життєвого простору” та раціонально сконструйованого „великого простору”. З теоретичного погляду К. Шмітта зрозуміло, що Р. Хен не побачив вихідного пункту – ключового поняття „простір”. Він відразу заговорив про великий простір, не здогадуючись про складність дефініції. (Річ у тім, що для К. Шмітта поняття „простір” (нім. Raum) має передусім фізико-математичний зміст, а саме: конкретний, пов’язаний із територіальним аспектом устрій. Термін „великий простір” позначав певний політико-історичний простір; у Німеччині формулювання увійшло в ужиток після Першої світової війни в період вирішальних перетворень в економічній сфері, зокрема, під час створення великих енергетичних комплексів, які раціонально об’єднують дрібніші профільні структури. К. Шмітт концептуалізує „великий простір” як конкретне політико-історичне явище, що містить сучасні тенденції людського планування, організації й діяльності.) Усвідомлення сутності цієї проблеми служило К. Шмітту постійним критерієм наукової обґрунтованості для

трактування дискусійного поняття, „інакше морок, який виник навколо гучного гасла „великий простір”, залишився б непроглядним” [4, с. 461].

Можна уявити, з якою підвищеною обережністю К. Шмітт сприймав інтерес „наукової” групи СС до своєї теорії. „Хто знає мене й справу мого життя, навряд чи прийде до думки, що я прийняв ідеї й тенденції СС. У 1936 році я був публічно обмовлений СС і, знаючи про легальні та інші методи впливу цієї структури, я мав причини побоюватися інтересів нової еліти” [4, с.461]. К. Шмітт пішов із дороги керівника групи В. Беста, ніколи з ним не розмовляв і не подавав йому руки, а із професором Р. Хеном бачився як колега по юридичному факультету Берлінського університету. „Моя поведінка було ввічливою й коректною, якою вона повинна бути з людиною, що служить у таємній поліції або пов’язана з нею, оскільки ця установа здійснює спостереження й контроль” [4, с. 462].

Критичний порівняльний огляд різних спроб теоретичного обґрунтування гітлерівської загарбницької політики, поданий К. Шміттом у „Відповіді Кемпнеру”, продемонстрував, що шміттівська точка зору щодо цього питання не тільки оригінальна та автономна, але й завдяки ключовим позиціям повністю дистанційована.

„Процеси та події, що відбуваються в межах тоталітарної системи, нелегко зрозуміти з боку й ex post. Це стає особливо важко, коли справжній теоретик опиняється в подібній системі в момент тотальної війни, де ситуація з найближчим сусідом і другом непрозора. Крім того, немає захисту від використання результатів дослідження в меркантильних інтересах” [4, с. 462].

Далі у „Відповіді Кемпнеру” К. Шмітт відзначає велику складність в адекватній оцінці наукових розробок із міжнародного права, делікатно порушуючи питання політичної компетенції й політичної культури. „В умовах швидко змінюваної ситуації юристи та прихильники позитивного міжнародного права змушені просто миритися з міжнародно-правовими процесами й фактами, як-от: незаперечністю визнаного загалом de jure уряду або ратифікованих договорів” [4, с. 462].

К. Шмітт порівнює згадані вище спроби обґрунтування політики Гітлера й духовний потенціал своїх робіт і дає обвинувачеві ясну відповідь, що його вчення про міжнародно-правовий великий простір являє собою теорію, яка ґрунтується на всебічно

вивчених наукових контекстах, виникла в результаті наукових досліджень і науково сприйнята.

Великий простір Гітлер розробив не в розумінні теорії, а ґрунтуючись на загарбницькій політиці, що суперечить розуму й принципам, котру можна назвати політикою великого простору лише в тому випадку, якщо зі слова „Großraum” виділити специфічне значення й перетворити його на порожнє гасло для будь-якого виду експансії, зокрема, нібито для „захисту” етнічних німців, які проживають на чужих територіях (з промови в рейхстазі 20 лютого 1938 р.). Експансіоністська політика Гітлера була настільки примітивною, що для неї ставав небезпечним будь-який науковий аналіз.

Чітко вивірена й суворо аргументована критика політики Гітлера та його оточення, яке небезпідставно замовчувало К. Шмітта, із уст обвинувачуваного апофеозно звучить виразом тоталітарній системі: „У всесвітньому протистоянні, яке відбувалось із залученням всіх засобів оксидентального раціоналізму, будь-яке зіткнення з науковими поняттями означало для політики Гітлера не підтримку, а викриття. Це стосується, можливо, навіть і біологічної теорії, якщо вона справді наукова, всебічно обдуманна та, відповідно до міжнародно-правової концепції, спрямована проти біологізму гітлерівського світогляду”... „Система знищує те, що не може використати у своїх інтересах, і намагається використати те, що не може знищити” [4, с. 463].

Підбиваючи підсумки одного історичного уроку політичної дидактики, можна перейти до заключного слова.

Серед нових питань теорії й історії української політичної науки „Шміттіана” заявила про себе як перспективний напрямок дослідження. Поданий у цій статті стислий аналіз фактографічного матеріалу кидає світло на імідж німецького вченого, який, за оцінкою видатних мислителів усіх таборів, заслуговує на звання останнього великого класика.

Роботу „Відповідь Кемпнеру” можна розглядати як абрис оригінальної сповіді мислителя, а стиль її викладу та аргументація актуальних міркувань можуть послужити сучасному дослідникові уроком логіки, риторики, політичної етики та громадянської мужності.

Бачачи різницю між науково розроблюваною теорією і використовуваним для пропаганди гаслом, а також між цілями та результатами передбачуваного інтересу і

наявного на практиці інтересу, у розглянутій вище статті К. Шмітт показав, що характер науки формується в тому випадку, якщо її елементи теоретично обґрунтовані, інакше політична дидактика була б просто набором елементів повсякденного досвіду й прагматичних умовиводів.

Мислення К. Шмітта, можливо, надасть нам „схему для аналізу й інтерпретації, цінність якої, з огляду на певні події й похмурі тенденції в сучасному світі, знову раз у раз доводиться” [5, с. 4]. Такий стан речей є очевидним за відсутності цілісного дослідження державно-правових і філософсько-правових концепцій, а також дотепер незаслужено позбавлених уваги політико-дидактичних аспектів теоретичної спадщини німецького мислителя. Чимало значущих робіт К. Шмітта залишилися поза полем зору правознавців і політологів, а міра наукової вірогідності деяких висловлених ними положень потребує перегляду.

Незважаючи на те, що серйозна наукова рецепція спадщини К. Шмітта надає цілий спектр думок: від інвективи до дифірамбів, – уважаємо за доцільне (і певною мірою близьке) образне порівняння феноменальної фігури К. Шмітта із глашатаєм: як провісник „об’єктивної точки зору”, він повною мірою володіє кадуцеем (своїм незмінним атрибутом) і не випускає його з рук. Знаменно, що такий жезл за старих часів був

емблемою мирного розв’язання суперечок і прикрашав герб Харківської губернії.

Подальше вивчення теоретичної спадщини К. Шмітта дозволить зробити остаточний висновок, наскільки релевантні його ідейні конструкти для посткомуністичних трансформацій в Україні, що пережила розпад колишньої системи цінностей і відносин та опинилася в умовах, коли потрібно знайти своє власне рішення у вигляді будівництва адекватних державно-правових інститутів.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Detjen J. Politische Urteilsfähigkeit als Kern der Bildungstheorie des Politischen / J. Detjen // Politik. Politische Bildung. Demokratie. Massing P., Roy K.H. (Hsg.). – Wochenschau Verlag Schwalbach, 2005. – 347 s.
2. Кильдюшов О. Читая Шмитта. Государство и политическая форма / О. Кильдюшов // Карл Шмитт. – М.: Высшая школа экономики, 2010. – 273 с.
3. Schmitt C. Völkerrechtliche Großraumordnung mit Interventionsverbot für raumfremde Mächte. Ein Beitrag zum Reichsbericht im Völkerrecht / C. Schmitt. – Staat, Großraum, Nomos. Hsg., von G. Maschke. – Berlin: Duncker&Humblot, 1995. – 688 s.
4. Schmitt C. Antwort an Kempner / C. Schmitt. – Staat, Großraum, Nomos. Hsg., von G. Maschke. – Berlin: Duncker&Humblot, 1995. – 688 s.
5. Benoist A. Carl Schmitt. Bibliographie seiner Schriften und Korrespondenzen / A. Benoist. – Akademie Verlag GmbH, Berlin, 2003. – 142 s.

УДК 321.7: 316 (477)

Біденко Ю.М.

Харківський національний  
університет імені В.Н. Каразіна

#### ДЕМОКРАТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ГРОМАДЯНСЬКА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ЗАСІБ КОНСЕНСУСНОГО РОЗВ’ЯЗАННЯ КОНФЛІКТІВ

*Розглядаються базові теорії демократії, які співвідносяться з концептами толерантності та громадянського суспільства. Зазначається, що демократія сприяє оцінюванню конфліктів як ігор з ненульовою сумою. На прикладі України вказується високий конфліктний потенціал перехідних суспільств із непередбачуваними електоральними циклами та слабкими цінностями терпимості.*

**Ключові слова:** демократія, конфлікт, консенсус, толерантність, громадянське суспільство